

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

प्रास्ताविक

भास्कर चंदनशिव हे १९७०-८० नंतरचे एक महत्त्वाचे साहित्यिक आहेत. त्यांनी आपल्या साहित्यातून मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या जीवनाचे चित्रण प्रामुख्याने केले आहे. त्यामुळे त्यांचा समावेश ग्रामीण लेखकांमध्ये केला जातो. भास्कर चंदनशिव यांच्या साहित्याला केवळ ग्रामीण अशी संज्ञा देऊन नेमके वर्णन करता येणार नाही. कारण ग्रामीण ही संज्ञा अधिक व्यापक आहे. ग्रामीण जीवनामध्ये शेतकऱ्यांच्या जीवनाबरोबरच ग्रामीण परिसरातील अन्य अनेक घटकांचा समावेश होतो. खेड्यात जसे अलुतेदार बलुतेदार असतात. त्याच प्रमाणे नोकरी करणारा आणि नव्याने आकाराला येत असलेला मध्यम वर्गही असतो. सरपंच, पाटील, कुलकर्णी यांच्या सारखी हाती सत्ता असणारी माणेसही असतात. स्वातंत्र्यानंतर राजकीय क्षेत्राला अधिक महत्त्व आले. गावागावात राजकीय पुढारी निर्माण झाले. अशा राजकीय पुढार्यांनाही ग्रामीण जीवनात एक महत्त्वाचे स्थान असते. या सान्या व्यक्ती आणि त्यांचा वेळोवेळी ज्या ज्या घटकांशी वारंवार संबंध येतो. ते सारे घटक या सगळ्यांना उद्देशून ग्रामीण ही संज्ञा वापरता येईल. आजपर्यंत मराठीतील मान्यवर लेखकांनी ग्रामीण जीवनाचे आणि त्या जीवनातील घटक उपघटकांचे समग्रपणे चित्रण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. ग्रामीण जीवनाचे अनेक पैलू प्रकाशित करण्याचा प्रयत्न ग्रामीण साहित्यिकांनी केला आहे. भास्कर चंदनशिव यांची कथा जीवनातील काही घटकांचे चित्रण करीत असली तरी चंदनशिव यांच्या चिंतनाचा आणि चित्रणाचा प्रमुख विषय शेतकरी हा आहे. शेतकऱ्यांच्या अवतीभवतीचे जीवन शेतीची असणारी त्याची जवळीक शेती ज्यावर अवलंबून आहे ते पशू शेतीच्या कामामध्ये त्यांची गरज असते ते शेतमजूर आणि शेतीचा उद्योग प्रामुख्याने ज्या निसर्गावर अवलंबून आहे, तो निसर्ग इत्यादी गोष्टींवर भर देऊन भास्कर चंदनशिव कथा लेखन करीत असल्यामुळे

प्रस्तुत अभ्यासात ग्रामीण संस्कृती या संज्ञे ऐवजी कृषिसंस्कृती ही संज्ञा वापरली आहे. त्यामुळेच भास्कर चंदनशिवांच्या कथेला केवळ ग्रामीण कथा असे न म्हणता कृषिसंस्कृतीशी निगडीत असणारी कथा असे संबोधले आहे. कृषिसंस्कृती केंद्रस्थानी ठेवून भास्कर चंदनशिव यांच्या कथेचा अभ्यास करणे अधिक योग्य ठरेल असे वाटल्याने प्रस्तुत प्रबंधिकेसाठी "भास्कर चंदनशिव यांच्या कथेतील कृषिसंस्कृतीचे चित्रण" असे शीर्षक दिले आहे. आणि त्याच दृष्टीकोनातून चंदनशिव यांच्या कथेचा शोध घेतला आहे.

एकूण पाच प्रकरणामध्ये या अभ्यासाची विभागणी केली आहे. प्रबंधिकेच्या पहिल्या "मराठी ग्रामीण कथेची परंपरा आणि कृषिसंस्कृतीचे चित्रण" या प्रकरणात आदी कृषिसंस्कृतीची संकल्पना स्पष्ट केली आहे. ही संकल्पना मांडताना संस्कृती म्हणजे काय या संबंधीचे स्थूल विवेचन केले आहे. वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी संस्कृतीसंबंधी मांडलेले विचार आधाराला घेतलेले आहेत. जिला आपण भारतीय संस्कृती म्हणतो ती एकसंघ स्वरूपाची नसून वेगवेगळे धर्म, पंथ, वंश यांचे एकत्रीकरण होऊन भारतीय संस्कृती आकाराला आली आहे असे दिसते. संस्कृतीमध्ये कोणकोणत्या गोष्टींचा समावेश होतो. यासंबंधी विस्ताराने विवेचन करून कृषिसंस्कृती ही संकल्पना भारतीय संस्कृतीपेक्षा कशी वेगळी आहे हे सांगितले आहे. तसेच ग्रामीण संस्कृती आणि कृषिसंस्कृती यामध्ये आढळणारे साम्य आणि त्यात आढळणारा फरक याचेही विवेचन या ठिकाणी केले आहे.

भास्कर चंदनशिव यांनी आपल्या कथासाहित्यातून प्रामुख्याने प्रामुख्याने कृषिजीवनाचे चित्रण केलेले असल्याने त्यांच्या आधी ज्या ज्या लेखकांनी ग्रामीण जीवनाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न आपल्या कथा लेखनामधून केला त्यांनी कृषिजीवनाकडे कितपत लक्ष पुरविले. शेतकऱ्यांच्या जीवनाचे चित्रण वास्तव स्वरूपात करण्याचा प्रयत्न कोणी केला यासंबंधीचा एक ऐतिहासिक आढावा प्रस्तुत प्रकरणाच्या उत्तरार्धात घेतला आहे. हरीभाऊ आपटे यांच्यापासून ते चारुता सागर या भास्कर चंदनशिव यांच्या समकालीन लेखकापर्यंत हा शोध घेतला. अपवाद वगळता शेतकरी जीवनाचे आणि कृषिसंस्कृतीचे जाणीवपूर्वक चित्रण झालेले आढळत नाही. १९६० नंतर जेव्हा खऱ्या अर्थाने ग्रामीण साहित्याची निर्मिती झाली तेव्हा ग्रामीण जीवन हा साहित्याचा विषय झाला. सखोलपणे ग्रामीण जीवनाचे दर्शन

घडविण्याचा प्रयत्न झालेला दिसतो. व्यंकटेश माडगूळकर यांची 'काळी आई' सारखी कथा शेतकऱ्यांच्या जीवनाशी घनिष्ट नाते सांगणारी आहे. माडगूळकरांचीच 'सर्विस मोटार' ही कथा शेतकऱ्यांच्या जीवनामध्ये होणाऱ्या बदलाचे चित्रण करणारी आहे. माडगूळकरांच्या नंतर शंकर पाटलांनी शेतकऱ्यांचे जीवन जवळून बघितले आणि कृषिसंस्कृतीच्या भल्याबुऱ्या गोष्टीसह साहीत्यात मांडण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. नंतरच्या काळामध्ये प्रामुख्याने शेतकऱ्यांची मुले शिकून पुढे आली आणि त्यांनी लेखनास सुरवात केली. आनंद यादवां पासून अनेक लेखक उदयाला आले. कृषिजीवनाचे चित्रण करू लागले. त्यांच्यामध्ये रंजनपर स्वरूपाचे साहित्य निर्मिती करणारे लेखक जसे आढळतात तसे ग्रामीण जीवनाचे वास्तव दर्शन घडविणारेही लेखक दिसतात. या सर्वांमध्ये भास्कर चंदनशिव यांची कथा वेगळी ठरते. कारण शेतकरी जीवनाचे चित्रण करणे हा प्रमुख हेतू ठेवून भास्कर चंदनशिव यांनी कथा लेखन केलेले दिसते. असे विवेचन पहिल्या प्रकरणामध्ये केले आहे.

“भास्कर चंदनशिव यांच्या कथेतील कृषिसंस्कृतीचे चित्रण” या दुसऱ्या प्रकरणामध्ये सुरवातीच्या भागात ज्या सामाजिक पार्श्वभूमीवर भास्कर चंदनशिव यांची कथा निर्माण झाली त्याचे स्वरूप पाहिले आहे. म्हणजे भास्कर चंदनशिव १९७०-८० च्या दरम्यान कथालेखन करू लागले. त्या आधी म्हणजे १९६० नंतर ग्रामीण परिसरामध्ये अनेक बदल झालेले दिसतात. कारण १९४७ साली भारत स्वतंत्र झाला. शिक्षणाच्या नव्या सुविधा निर्माण झाल्या. १९६० साली महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती राजकीय, सामाजिक, शैक्षणिक अशा सर्व क्षेत्रात हळूहळू बदल होऊ लागला. हा जो बदल झाला त्या बदलाचे स्वरूप कोणत्या प्रकारचे आहे. १९६० च्या आधीची ग्रामीण व्यवस्था आणि १९६० नंतर ग्रामीण परिसरात होत गेलेला बदल. सुरवातीला विस्ताराने मांडला आहे. आणि नंतर या सर्व बदलाची दखल घेऊन भास्कर चंदनशिव यांची कथा कशी विकसित झाली आहे हा अभ्यास मांडताना पुढील मुद्दे प्रामुख्याने ध्यानात घेतले आहेत. बदलती कुटुंब व्यवस्था, कुटुंबातील विविध पात्रे, पात्रांचे परस्पर संबंध, स्त्रियांचे स्थान, मजूरी करणाऱ्या स्त्रियांचे जीवन, जाती व्यवस्था, एका जातीतील माणसामध्ये असणारे सलोख्याचे आणि तणावाचे संबंध बदलत्या परिस्थितीनुसार शेतकऱ्यांच्या जीवनात होत गेलेला फरक, कृषिजीवनाशी

निगडीत असणारे वेगवेगळे व्यवसाय आणि त्या व्यवसायातील पात्रे या मुद्द्याच्या अनुषंगाने भास्कर चंदनशिव यांच्या कथेतील कृषिजीवन चित्रणाचे स्वरूप कोणत्या प्रकारचे आहे याचा अभ्यास केला आहे. त्याबरोबरच कृषिसंस्कृतीचे समग्र चित्रण करण्यात भास्कर चंदनशिव यांची कथा कोठे कमी पडलेली आहे, म्हणजे त्यांच्या कथेला या संदर्भात पडलेल्या मर्यादा कोणत्या आहेत याचे विवेचन प्रस्तुत प्रकरणात केले आहे.

प्रबंधिकेच्या तिसऱ्या प्रकरणामध्ये भास्कर चंदनशिव यांच्या कथेमध्ये येणाऱ्या वेगवेगळ्या व्यक्तिरेखा कोणत्या आहेत आणि त्याचे चित्रण चंदनशिव यांनी कसे केले आहे. यासंबंधीचे विवेचन त्यांच्या कथेच्या आधाराने केले आहे.

भास्कर चंदनशिव कृषिसंस्कृती केंद्रस्थानी ठेवून कथालेखन करित असल्यामुळे त्यांच्या कथेतील पात्रे ही कृषिसंस्कृतीशी संबंधित अशीच आहेत. त्याचा संबंध काही वेळा प्रत्यक्ष असतो तर काही वेळा अप्रत्यक्ष असतो. पण त्या व्यक्तिरेखामध्ये कृषिसंस्कृतीची वैशिष्ट्ये आवर्जून पहावयास मिळतात. त्यांची जडणघडण, स्वभाव, विचार करण्याची पध्दती या सर्व गोष्टींवरती कृषिसंस्कृतीचा प्रभाव जाणवतो. कुटुंब प्रमुख म्हणून भूमिका पार पाडताना ग्रामीण जीवनामध्ये कसे वागावे लागते त्याचे अनेक नमुने चंदनशिव यांच्या कथेत दिसतात. ग्रामीण माणूस कधी स्वच्छेने, कधी अनावधानाने तर कधी नाईलाज म्हणून राजकारणात जातो. आणि मग तेथे ज्या प्रकारचा अनुभव येतो त्यानुसार त्या व्यक्तिच्या वर्तनामध्ये स्वभावामध्ये बदल होत जातो. त्याचे चित्रण भास्कर चंदनशिव आपल्या कथेमध्ये करतात. शेतकरी नेहमीच निसर्गावर अवलंबून असतो. निसर्गाने कृपा केली तर तो सुखी होतो. अवकृपा झाली तर त्याचे संबंध कुटुंब उध्वस्त होते. दुष्काळाशी तोंड देताना वाताहात झालेल्या अनेक व्यक्तिरेखा चंदनशिव यांच्या कथेत दिसतात. सबळ आणि दुर्बळ यांच्यातील संघर्ष ग्रामीण पातळीवरील अधिकच असतो. मोठा शेतकरी छोट्या शेतकऱ्यांवरती अन्याय करित असतो. अशा अन्यायास बळी पडलेल्या काही माणसांचे चित्रण जसे चंदनशिव यांच्या कथेत दिसते. तसेच एकमेकांबद्दल सलोख्याची भावना असणाऱ्या शेतकऱ्यांचेही दर्शन त्यांच्या कथेत दिसते. शेतकऱ्यांसाठी शासकीय पातळीवरती अनेक योजना जाहीर केल्या जातात. मात्र त्याची अंमलबजावणी होताना अनेक घोटाले

होतात. या प्रक्रियेमध्ये सापडलेल्या आणि उध्वस्त झालेल्या शेतकऱ्यांचे चित्रण चंदनशिव यांनी केले आहे. पुरुषसत्ताक कुटुंब व्यवस्था हा ग्रामीण भागातील एक महत्त्वाचा घटक आहे. स्त्रिया नेहमीच या व्यवस्थेच्या बळी ठरलेल्या आहेत. अशा पीडीतग्रस्त, शोषणग्रस्त स्त्रियांची चित्रणे भास्कर चंदनशिव यांनी केलेली आहेत. मजूर म्हणून काम करणाऱ्या आणि लैंगिक दृष्टीने शोषण झालेल्या स्त्रियांचे दुःख अनेक पात्रांच्या माध्यमातून भास्कर चंदनशिव करतात. स्त्रियांच्या अज्ञानाचा, अशिक्षितपणाचा, श्रद्धाळूपणाचा फायदा कसा घेतला जातो आणि त्या सहजपणे कशा फसल्या जातात याचे दर्शन भास्कर चंदनशिव आपल्या कथांतून घडवितात. काही खंबीर मनोवृत्तीच्या निर्व्याज प्रेम करणाऱ्या माया लावणाऱ्या थोर मनाच्या वेगवेगळ्या वयाच्या स्त्रिया भास्कर चंदनशिव यांच्या कथेत आलेल्या दिसतात. या सर्व पात्रांची मानसिक जडणघडण कृषिसंस्कृतीशी जोडलेली असते. या दृष्टीकोनातून प्रस्तुत प्रकरणामध्ये भास्कर चंदनशिव यांच्या कथा लेखनाचा अभ्यास मांडला आहे.

प्रबंधिकेच्या चौथ्या प्रकरणात भास्कर चंदनशिव यांच्या कथा लेखनाची भाषाशैली कोणत्या प्रकारची आहे. सुरवातीला भाषा, भाषेचे कार्य, भाषेचे महत्त्व, व्यवहारिक भाषेहून साहित्याची भाषा वेगळी कशी असते यासंबंधीचे विवेचन केले आहे. तसेच कथेमध्ये संवाद असतात आणि लेखकाचे निवेदन असते. निवेदनाची भाषा आणि संवादाची भाषा भिन्न प्रकारची असते. या संबंधीचे विस्ताराने विवेचन करून भास्कर चंदनशिव यांच्या कथेचा शैलीच्या दृष्टीने स्थूल अभ्यास मांडण्याचा प्रयत्न चौथ्या प्रकरणात केला आहे. भावनेचा उत्कट अविष्कार काही प्रमाणात भाषेला प्राप्त होणारी काव्यात्मता चित्रण जेव्हा भावनिक पातळीवर जाते तेव्हा भाषेला प्राप्त होणारा हळूवारपणा, प्रादेशिक वैशिष्ट्ये म्हणून मराठवाड्यातील बोली भाषेचा अविष्कार अशी भास्कर चंदनशिव यांच्या कथेतील भाषेची वैशिष्ट्ये सोदाहरण ध्यानात घेतलेली आहेत. कथेमध्ये येणाऱ्या प्रतिमा ग्रामीण जीवनातून कशा येतात आणि कृषिसंस्कृतीशी त्यांचे नाते कशा प्रकारचे असते. हे या ठिकाणी पाहिले आहे. चंदनशिव यांची भाषाशैली थेट मनाला भिडणारी, आशयाचा अविष्कार नेमकेपणाने करणारी आणि वाचकांच्या मनावर प्रभाव टाकणारी आहे. निवेदनाच्या भाषेमध्ये भास्कर

चंदनशिव नागर वळणाची ग्रामीण भाषा वापरतात. तर संवादात पात्रानुरूप भाषेचा अवलंब करतात. हे भाषा विषयक निरीक्षण प्रस्तुत विवेचनात मांडलेले आहे. अशा तऱ्हेने हा अभ्यास सर्वांगाने चंदनशिव यांच्या कथेचा वेध घेणारा झालेला आहे. भास्कर चंदनशिव यांची कथा अभ्यासत असताना त्यांच्या कथेची ठळक वैशिष्ट्ये ध्यानात आली तीही या ठिकाणी नोंदवता येतील.

भास्कर चंदनशिव यांच्या कथांचा आतापर्यंत केलेल्या अभ्यासातून त्यांच्या कथेचा वेगळेपणा ध्यानात आला आणि त्यांच्या कथेची वैशिष्ट्येही प्रत्ययाला आली.

प्रारंभीच्या काळामध्ये ग्रामीण साहित्यात कलावादी विचारसरणी प्रभावी होती. त्यामुळे ग्रामीण जीवनातील घटना प्रसंग सौंदर्यवादी दृष्टि कोनातून चित्रित करण्याचा प्रयत्न दिसतो. सरपंच, पाटील, राजकारण, गुंडगिरी, रंगेल आणि रंगेल जीवन या गोष्टींवर भर देऊन ग्रामीण जीवन चित्रित करण्याचा प्रयत्न झाला. ग्रामीण साहित्याची चळवळ सुरू झाल्यानंतर वाङ्मय निर्मिती संबंधीचे एक नवे भान नव्याने लेखन करू पाहणाऱ्या खेडयापाडयातील अस्सल अनुभव असणाऱ्या तरुणांना आले. आणि ग्रामीण साहित्याला वास्तवाचे परिमाण प्राप्त झाले. पहिल्या पिढीतील माडगूळकर, बोराडे, आनंद यादव, शंकर पाटील इ. लेखकांनी ग्रामीण जीवनावर नव्या दृष्टि कोनातून लेखन केले. भास्कर चंदनशिव हे ग्रामीण लेखकांमधील तिसऱ्या पिढीचे साहित्यिक आहेत. ग्रामीण साहित्याने आतापर्यंत ग्रामीण जीवनातील अस्सल अनुभवाचे दर्शन घडविले होते. १९७०-८० नंतर खेडे बदलू लागले. शहरांचा सहवास लागल्यामुळे शहरातील सुखसुविधा ग्रामीण भागात येवून पोहचल्या. ग्रामीण माणसाची मानसिकताही बदलली. अनेक नवे प्रश्न ग्रामीण जीवनामध्ये निर्माण झाले. खेडयापाडयापर्यंत सहकार चळवळ जाऊन पोहोचली. शेती करण्यासंबंधीची नवी तंत्रे आली. ग्रामीण माणूस अधिक जागृत झाला. राजकारणामध्येही त्याला रस निर्माण झाला. शिकून तयार झालेली नवी सुशिक्षित पिढी खेडयात निर्माण झाली. या सान्या बदलांचा परिणाम ग्रामीण जीवनावरती झाला. दलितेत्तराबरोबरच दलितांमध्येही शिक्षणाचा प्रसार झाला. शिक्षणामुळे दलित तरुणांना नवे भान आले. त्यांना स्वतःच्या स्वत्वाची जाणीव झाली. दलित आणि दलितेत्तर यांच्यातील

परस्पर संबंधाला नवे रूप प्राप्त झाले. संघर्षाचे स्वरूपही बदलले. या सर्व गोष्टींचे चित्रण ग्रामीण साहित्यात येवू लागले.

भास्कर चंदनशिव यांच्या कथालेखनामध्ये ग्रामीण परिसरामध्ये झालेल्या या नव्या बदलाचे चित्रण आढळते. त्यांची सुरवातीची 'जांभळढव्ह' या संग्रहातील कथा स्थूल स्वरूपाची काहीशी रोमँटिक प्रवृत्तीची असलेली दिसते. अत्यंत प्रभावी रीतीने नव्हे पण या बदलणाऱ्या सामाजिक वास्तवाचा वेध घेण्याचा प्रयत्न काही एक प्रमाणात भास्कर चंदनशिव यांच्या प्रारंभीच्या कथा लेखनात आढळतो. भास्कर चंदनशिव यांची वैशिष्ट्यपूर्ण कथा आपल्यासमोर येते ती 'मरणकळा' आणि 'अंगारमाती' या कथासंग्रहातून. या संग्रहातील कथेतून ग्रामीण जीवनाचे अन्य पैलू जरी भास्कर चंदनशिव यांनी चित्रित केलेले असले तरी कृषिसंस्कृतीचा वेध घेणे हा या कथेचा केंद्रबिंदू आहे. या कथामधून शेतकऱ्यांच्या जीवनाचे अत्यंत तपशीलवार दर्शन ते घडवितात. शेतकरी शेतमजूर परंपरागत व्यवसाय करणारे बारा बलुतेदार, गावकुसा बाहेर राहणारा दलित, विशेषतः या सर्व घटकांमध्ये अत्यंत उपेक्षित राहिलेल्या स्त्रिया या सर्वांचे जीवन चित्रण भास्कर चंदनशिव यांनी केले आहे. हे करीत असताना शेतकरी हा त्यांच्या जीवन चित्रणाचा केंद्रबिंदू असलेला दिसतो. बदलणाऱ्या परिस्थितीत राजकारण, नोकरशाही, सहकार क्षेत्र, गुंडगिरी या सर्व घटकांनी शेतकऱ्यांचे शोषण कसे केले याचे चित्रण तर चंदनशिव यांनी केले आहे. शिवाय मोठा शेतकरी छोट्या शेतकऱ्यांवरती कसा अन्याय करतो. शेतामध्ये काम करणाऱ्या मजुरांच्या अगतिकतेचा फायदा शेतकरी कशा तऱ्हेने घेत असतो. विशेषतः स्त्री मजुरांवरती जो अन्याय होतो, याकडे भास्कर चंदनशिव यांची कथा अधिक लक्ष देते. शेतामध्ये काम करण्यास आलेल्या स्त्रियांचे लैंगिक शोषण कशा प्रकारे होत असते. याचे अत्यंत परिणामकारक चित्रण चंदनशिव यांनी केले आहे.

शेती हा व्यवसाय पूर्णतः निसर्गावरती अवलंबून होता. आधुनिक काळामध्ये निसर्गावर मात करण्यासाठी अनेक उपाय योजले गेले. पाणी पुरवठ्याच्या अनेक योजना गावपातळीवर आणि सरकारी पातळीवरती निर्माण झाल्या. त्याची अंमलबजावणी योग्य पध्दतीने न झाल्याने जे प्रश्न निर्माण झाले त्याचे चित्रण भास्कर चंदनशिव आपल्या

कथेमधून करतात. तसेच शेतकऱ्याने उत्पादित केलेल्या मालाला योग्य भाव मिळाला पाहिजे. तो त्यांचा हक्कही असतो. परंतु प्रत्यक्षात तसे घडत नाही. सर्व व्यवहार दलालांच्यामार्फत चालतो. त्यामुळे अनेक शेतकऱ्यांना उत्पादित मालाची योग्य किंमत मिळत नाही. निसर्गामुळे होणारे नुकसान एका बाजूला आणि दुसऱ्या बाजूला नियोजन हीन व्यवस्थेमुळे होत असलेले नुकसान अशा कात्रीत शेतकरी सापडतो. मुळातच सहनशिलता अंगी बाणलेला हा शेतकरी आपल्या मनातील विद्रोह व्यक्त करायला सुरवात करतो. संघर्षाकडून विद्रोहाकडे होत असलेली वाटचाल भास्कर चंदनशिव यांनी आपल्या कथेमधून मांडली आहे. हे त्यांच्या कथालेखनाचे वेगवेगळेपण म्हणावे लागेल. अशाच तऱ्हेचा अनुभव सहकार क्षेत्रामध्येही शेतकऱ्यांना येतो. विशेषतः ऊस कारखानदारीचे क्षेत्र या संदर्भात ध्यानात घेता येईल. कालव्याचे पाणी मिळवताना, ऊसासाठी लागणारी खते मिळविताना, ऊस तोडणी करताना आणि तोडणी झालेला ऊस कारखान्यापर्यंत पोहोचविताना शेतकऱ्यांना अनेक अनुभवाला तोंड द्यावे लागते. काही वेळेला शेतकरी सामोपचाराचा मार्ग पत्करतो. हक्कासाठी संघर्ष करतो आणि अगदीच नाईलाज झाला की मनातील विद्रोहाची भावनाही व्यक्त करतो. चंदनशिव हे अतिशय समजतूदारपणाने आपल्या साहित्यातून मांडतात. शेतकऱ्यांच्या जीवनाचा इतका सखोल अभ्यास सुक्ष्म निरीक्षण त्यांच्या प्रश्नांची नेमकी जाण अन्य साहित्यिकांपेक्षा भास्कर चंदनशिव यांच्या लेखनातून उत्तम तऱ्हेने अभिव्यक्त झालेली दिसते.

याशिवाय ग्रामीण जीवनामध्ये आढळणारी विविध माणसे त्यांच्यातील हेवेदावे स्वाभिमान, संघर्ष, भाऊबंदकी अशा सर्व गोष्टी चंदनशिव यांनी कथेमध्ये मांडलेल्या आहेत. दलित आणि दलितेत्तर यांच्यातील परस्पर संघर्षाचे चित्रण करणे हा एक वेगळा आणि वैशिष्ट्यपूर्ण पैलू भास्कर चंदनशिव यांच्या कथालेखनातून व्यक्त होतो. हे संबंध सलोख्याचेही आहेत आणि संघर्षाचेही आहेत. चंदनशिव यांनी दलितांचे प्रश्न केवळ सहानुभूतीच्या पातळीवर मांडलेले नाहीत तर तो स्वानुभवाचा अविष्कार आहे असेही दिसते. त्यामुळे या चित्रणामध्ये अधिक सखोलता आणि वास्तवता आलेली दिसते.

शेतकऱ्यांच्या जीवनाचे चित्रण करणे हा भास्कर चंदनशिव यांच्या कथा लेखनाचा केंद्रबिंदू झाल्याने कृषिसंस्कृतीतील अन्य घटकाकडे मात्र त्यांनी फारसे लक्ष दिलेले आढळत नाही. शेतकऱ्यांच्या भावनिक बाजूकडे त्यांनी दुर्लक्ष केलेले दिसते. लग्न समारंभ, यात्रा, खेत्रा, सण समारंभ, उत्सव या गोष्टी कृषिसंस्कृतीतील अविभाज्य घटक आहेत. परंतु चंदनशिव यांच्या कथेमध्ये या अंगाने फारसे चित्रण येत नाही. केवळ समस्येच्या पातळीवरती शेतकऱ्यांचे प्रश्न मांडणे म्हणजे जीवन चित्रण नव्हे त्यांच्या संस्कृतीचे चित्रण नव्हे, शेतकऱ्यांच्या जीवनाशी निगडीत असणाऱ्या रुढी, परंपरा, समजुती, देवदेवता या गोष्टींसह कृषिसंस्कृती साकार होत असते. त्यामुळे भास्कर चंदनशिव यांच्या कथेतून समग्र कृषिसंस्कृतीचे दर्शन घडत नाही असे म्हणावे लागते. जी कृषिसंस्कृती येते ती फारच आधुनिक आणि संकल्पनेच्या पातळीवरती नवी वाटावी अशी आहे. अशा काही मर्यादा ध्यानात घेऊनही भास्कर चंदनशिव यांची कथा लक्षवेधी आहे. आणि वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूपाची देखील आहे असे मला मनापासून वाटते.